

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І МОРАЛІ

Кардинальне реформування всіх складових соціальної системи України, зокрема правової сфери, припускає перш за все необхідність позитивних змін правової культури і правової свідомості населення. Проблема правової зрілості людей завжди була найважливішим аспектом правової роботи суспільства і держави, проте в епоху змін вона набуває особливого значення. Річ у тім, що сьогоденне покоління є свідком кардинальної зміни цінностей і орієнтирів правового життя. Відбуваються злам і заперечення ціннісних ієрархій цілих поколінь. За цих умов уявляється необхідним по-новому поглянути на процес, що закладає ціннісні настанови й орієнтири у правовій свідомості громадян.

Видається обґрунтованою думка про те, що правове виховання виступає головним чинником, який забезпечує успіх перетворень у правовій сфері нашого суспільства. У деяких випадках правове виховання, що має ціннісний сенс і наповнення, тягнеться глибше і далі правової свідомості, впливаючи на загальну культуру людей, виступаючи стрижнем формування особистості. Це зумовлено тісною взаємодією правових і етичних цінностей у процесі виховання взагалі і правового виховання зокрема.

Модернізаційні процеси, які безпосередньо стосуються української державності, перехід нашого суспільства до нових соціально-економічних відносин супроводжуються кризовими явищами у багатьох сферах життя людей, стрімким зростанням злочинності, а разом з цим – збільшенням «правової складової» їх повсякденності. У цій ситуації від усіх державних органів потребується активна і постійна робота стосовно правового виховання громадян, реального забезпечення їх прав і свобод.

Будь-яка взаємодія людини з правом залишає слід в її свідомості, сприяючи формуванню її правової культури. Тому так важливими є теоретико-методологічні основи ціннісної складової правового виховання.

Існування довготривалих ціннісних орієнтацій у праві стає можливим завдяки солідарній взаємодії права з мораллю, звичаями та звичаями приватно-сімейного або публічного життя. Право і справедливість, право і свобода завжди тісно взаємоумовлювалися практично в усіх системах права.

В обговоренні взаємозв'язку і співвідносності права та моралі вбачається важливою традиція, що сходить до творчості І. Канта в класичній німецькій філософії та до В. Соловйова у російській філософії права, яка утверджує

ідею моральної доповнюваності правових вимог. Більшість сучасних дослідників не заперечують того, що право історично завжди перебувало під впливом моралі і частково втілювало у собі її вимоги [1–3]. Правові і моральні цінності найчастіше полягають у відносинах взаємопідтримки та взаємодоповнюваності.

Правове виховання здійснюється значно пізніше, ніж «закладання» етичного фундаменту особистості і багато в чому визначається його якістю. Саме тому інтеріоризація правових цінностей перш за все залежить від ієрархії етичних цінностей особистості.

Уявлення про право як про універсальну систему справедливих установлень, що створюють умови для здійснення вільної волі, зближує його з мораллю, оскільки і право, і мораль є соціальними регуляторами. Поняття справедливості і свободи, будучи основними цінностями моралі, пояснюють і природу права. Правове і моральне нормування соціального життя мають загальні ціннісні підстави, які обґрунтовують безумовну значущість людської особистості. Однак ці ціннісні підстави мають різні змістовні оцінки. Право будується на цінностях формальної рівності, справедливості, що полягає в еквівалентності одержаного і наданого, свободи як умови здійснення правових відносин. Для моралі ж особливо важливими є цінності добра, справедливості (частіше жалісливої і милосердної), свободи як обов'язкової умови для можливості здійснення морального вибору. Таким чином, саме у процесі правового виховання етичні цінності одержують «правове звучання», тлумачення в контексті правової системи суспільства, вони конкретизуються стосовно правових ситуацій, набувають загальнозначущого характеру.

Якнайповніше солідарність ціннісних підстав моралі і права втілюється в етико-правових конструкціях прав людини. Те саме виявляється у фактичному збігу деяких правових і моральних норм, які таким сумісним регулюванням підкреслюють особливу значущість цінностей, що захищаються. До них належать цінності життя, свободи, власності. У цих випадках моральні і правові норми виступають як взаємодоповнюючі цінності.

Правильність цього положення підтверджується історико-правовими дослідженнями. Правомірність і моральність поведінки людини в епоху Античності оцінювалися однією загальною мірою – «діке» – правом – справедливістю. Цінність права ототожнювалася з його величезним етичним значенням, що виявляється в необхідності «хороших» законів, «справедливих» правителів, «правильних форм правління». Багато давньогрецьких мудреців прямо говорили про законопокірність як про високу чесноту. Можна сказати, що нероздільність і взаємозумовленість правового й етичного уявлялися у той час цінністю, що характеризується визначеннями: «хороше», «належне», «спра-

ведливе». Залежність моралі і права, що склалася, має не причиново-наслідковий характер, який припускав би виведення цінностей права з цінностей моралі, а скоріше за все логічний характер, коли одне поняття є необхідною складовою іншого.

Можна поставити питання про виникнення нової форми свідомості – морально-правової, або, як ще її називають, правосвідомою формою моралі, чи мораллю, забарвленою в тони правосвідомості [4, с. 82]. Значущість такої взаємодії полягає у тому, що юридичні норми повинні спиратися на етичні цінності правди, істини. Якщо ж цього немає, то цінність самих юридичних норм катастрофічно падає, і з ними перестають рахуватися, їх не виконують. Значущість цього зв'язку особливо зростає в кризові моменти розвитку суспільства, коли правосвідомість настільки тісно переплітається з нормами моралі, що фактично виражає саме їх, а не норми права (які до того ж відсутні).

Характер взаємозв'язку моралі і права визначає взаємодію моралі і правового виховання. Право і мораль, діючи в одному й тому самому напрямі, створюють передумови залучення суб'єкта до правових і моральних цінностей.

Етично-правове виховання є важливим чинником, що впливає на засвоєння правових цінностей. Виникає нагальна потреба спрямувати основну увагу на правову совість, силу переконання, завдяки якій індивід утримується від вчинення злочинів. Про єдність правового і етичного виховання зазначав ще Л. Петражицький, вказуючи, що батьки і вихователі «повинні взагалі звертати серйозну увагу на розвиток у дітей сильної і живої правової психології, їм слід піклуватися про навіювання дітям не тільки моральності, а й права» [5, с. 148–149]. Найважливішим завданням при цьому є виховання не тільки усвідомлення обов'язків, а й прав, що супроводжується готовністю відстоювати їх за будь-яких обставин.

Етично-правове виховання має розпочинатися в дошкільному віці, коли правові цінності витісняються у підсвідомість. Особлива роль у цьому процесі належить сім'ї. Подальший розвиток відбувається в дошкільних установах, школах та ВНЗ.

Етичне і правове виховання мають пересічні поля дій. Етичне виховання охоплює всі сфери людського спілкування, тоді як правове регулює далеко не всі взаємини між людьми. Етичне виховання має всеосяжний, всепроникаючий характер, стоїть до певної міри над правовим вихованням. Норми моралі, як уже наголошувалося, орієнтують на ідеальну модель поведінки, вимагають не тільки додержуватися вимог права, а й перетворювати їх на переконання.

Тільки у своїй єдності етичне і правове виховання можуть забезпечити трансформацію етичних і правових цінностей у сферу реальних відносин

суб'єктів. Критерієм дієвості етично-правового виховання слугують реальні вчинки і дії людей у правовій сфері. Свідомість і діяльність людей взаємозумовлені, тому саме від виховання належного рівня правосвідомості, інтелектуального та емоційного розвитку залежить правова поведінка особистості.

Можна констатувати, що право «виховує, регулюючи», а мораль «регулює, виховуючи». Переплітаючись і накладаючись один на одного, вони створюють феномен етично-правового виховання. Функція такого виховання полягає у формуванні поведінки, що передбачає активне і свідоме виконання норм моралі та права. Загальною метою етично-правового виховання виступає формування в особистості етичної і правової культур, які складаються з свідомого становлення особистості до своїх прав і обов'язків, пошани до закону, готовності додержуватися його розпоряджень, боротися з порушеннями законності і правопорядку.

Сенс етично-правового виховання полягає у формуванні духовного, ціннісного ядра правової і етичної свідомості, утвердженні цінності свободи, справедливості, рівності, гуманізму. В процесі такого виховання повинна представлятися аксіологічна картина правової дійсності, що зображає нормативний зріз права, дозволяє швидко і успішно проходити правову соціалізацію, активно, ініціативно засвоювати правовий простір.

Більшість сучасних правоаксіологічних досліджень репрезентують етично-правові цінності як соціально зумовлені потреби, розглядають їх як детермінацію соціально-історичними, економічними причинами. Наприклад, у працях П. Давидова, Ю. Кравцова, О. Оболонського, В. Темченка та інших. досліджуються духовно-ціннісні взаємозв'язки моралі і права [6–9]. Дійсна відмінність права і моралі може бути знайдена у разі виходу за межі конкретних норм, емпіричних законів до загальних засад культури, що сягають своїм корінням глибин особового метафізичного вибору людей. Цінності в праві і моралі – це передусім явища духовної реальності, що припускають метафізичні та трансцендентальні аспекти. Багато фундаментальних концепцій теорії права (проблема прав і свобод особи, злочину і провини, покарання і прав злочинця) пов'язані з розумінням моральної і правової регуляції поведінки людини. Тому в первинних, ранніх формах виховання відбувається засвоєння цінностей без визначення їх вигляду, так закладається основа правового виховання. Етичні цінності надалі «притягують» цінності правові, приймають їх в ієрархію на належне їм місце. Якщо надалі така ієрархія знайде підтвердження і схвалення у повсякденному житті, риси правокультурної особистості одержать закріплення, а процес подальшого правового виховання буде ефективним.

Мораль і право – форми свідомості, які зокрема характеризуються ціннісною єдністю. В основі своєї вони мають прояв вільної волі індивіда і звернені до його відповідальності за свої вчинки [10–12].

Отже, проблема взаємовідношення права і моралі – це проблема взаємодії ціннісних ієрархій. Етичні цінності є більш універсальними, вони пов'язані зі світоглядними основами, через це вони виступають цінностями вищого порядку. Тому право спирається на глибші і значучі для людини етичні уявлення. Існує думка, згідно з якою право початково є етичним. Однак, на наш погляд, це справедливо лише в рамках концепції розрізнення права та закону і в результаті, веде до ототожнення права і моралі.

Ціннісна єдність виявляється в тому, що і право, і мораль є універсальними, загальними формами вираження і втілення свободи, справедливості, рівності, гуманізму у поведінці людей. Проте відмінність у змісті свободи, справедливості, рівності як етичних і правових цінностей спричинена специфічністю кожної з універсальних форм і полягає у тому, що мораль містить аксіологічний максимум-абсолют, право – необхідний і достатній мінімум. Мораль, таким чином, виступає ціннісним критерієм права. Такі право і мораль розрізняються способами засвоєння цінностей. Цінність припускає достатньо глибоке її переживання, адже може бути поверхове визнання цінностей або повне занурення в них. Разом з тим сутності права більш притаманний інтелектуальний момент, ніж сутності моралі, що має враховуватися в організації правового виховання.

У сучасному суспільстві відбувається не просто доповнення, але й взаємопідтримання права і моралі, що повинно необхідно відображатися і в правовому вихованні. Прикладом цього може слугувати оцінювання поведінки, що порушує норми права і моралі (красти не тільки протиправно, а й аморально). У цьому разі моральне засудження (санкції моральної норми) доповнюється правовими санкціями, що забезпечують визначеність і невідворотність покарання за провину. Але й суспільна мораль коригує правову кваліфікацію правопорушень з урахуванням виправдувальних причин для їх здійснення, моральних якостей особистості і под.

ЛІТЕРАТУРА

1. Євхутич І. М. Мораль і право як суспільні інститути: проблеми осмислення в умовах побудови громадянського суспільства / І. М. Євхутич // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 289–295.
2. Лукьянова Н. Г. Право и мораль как нормативно-ценностные регуляторы поведения человека : монография / Н. Г. Лукьянова. – Пятигорск : РИА-КМВ, 2006. – 178 с.
3. Оболонский А. В. Мораль и право в политике и управлении / А. В. Оболонский. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 261 с.
4. Кравцов Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – 168 с.

5. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности – Изд. 2-е, испр. и доп. / Л. И. Петражицкий. – СПб., 1910. – Т. 2. – 758 с.
6. Давидов П. Г. Морально-правовой конформизм как социально-философский феномен : дис. ... канд. филос. Наук : 09.00.03 / П. Г. Давидов. – Донецьк, 2007. – 206 с.
7. Кравцов Ю. С. Філософське призначення освіти у морально-правовій ідентифікації людини : монографія / Ю. С. Кравцов. – Дніпродзержинськ : ДДГУ, 2012. – 254 с.
8. Оболонский А. В. Мораль и право в политике и управлении / А. В. Оболонский. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 261 с.
9. Темченко В. І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції : монографія / В. І. Темченко. – К. : К. І. С., 2012. – 435 с.
10. Дзьобань О. П. Суспільна правосвідомість як комунікативно-дискурсивний феномен / О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський. // Практ. філософія. – 2010. – № 2 (36). – С. 160–166.
11. Общественное сознание и его формы / В. И. Толстых, Н. Б. Биккенин, Л. С. Мамут и др. ; под общ. ред В. И. Толстых. – М. : Политиздат, 1986. – 366 с.
12. Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы : сб. науч. трудов / редкол. : Л. Н. Шаншиева (отв. ред.) и др. – М. : ИНИОН, 2008. – 140 с.

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ

Правове виховання є механізмом розширеного відновлення правосвідомості та правової культури. Джерелами правового виховання традиційно виступають такі об'єктивні форми духовної діяльності, як звичаї, моральне виховання в родині і суспільстві, релігія, політичні відносини і традиції влади, правова доктрина, система правосуддя і покарання. Одним із елементів правосвідомості на рівні її нижчого щабля є правовий менталітет, що відображає повсякденний суспільний правовий досвід. Правовий менталітет можна визначити як найбільш типову і стійку для певної соціальної чи етнонаціональної спільноти систему світоглядних уявлень, оцінювань та реагувань на об'єкти державно-правової дійсності, що історично склалася. Тоді як правове мислення належить індивіду, правовий менталітет є елементом колективної, масової свідомості, формою відображення існуючих правових реалій. Правовий менталітет містить два взаємодіючих рівні: свідомого та несвідомого, сукупність усвідомлених та неусвідомлених правових уявлень, стереотипів, ціннісних орієнтирів, правових настанов певних соціальних спільнот у сфері політико-правової повсякденності. При цьому на неусвідомленому рівні структурні елементи правового менталітету відрізняються стійкістю і мало змінюються, а на усвідомленому – піддаються зміні.